

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2024; 1(56): 221-223

© 2024 NJHSR

www.sanskritarticle.com

ममतासिं

अनुसन्धानी,

राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

तिरुपति

शब्दार्थसम्बन्धाःशब्दशक्तयश्च

ममतासिं

अर्थावगमनप्रक्रियां शब्दार्थयोः महत्वं सर्वोपरि भवति। शब्दः अर्थश्च आत्मानः रूपद्वयम्^१। अतः शब्दार्थयोः पृथक्करणं कर्तुं न शक्यते। शब्दस्य स्वकीयं महत्वं भिन्नं च अर्थं भवति। परन्तु उभयम् अपि परस्परं सम्बन्धं पूरकं च भवति, यथाज्ञानं ब्रह्माणं आत्मरूपं कल्पयति तथा शब्दस्वस्यनिहितभावम् अर्थं वा व्यञ्जयति अर्थात् शब्दव्यञ्जनं द्वारा एव तस्य अर्थः अवगन्तुं शक्यते। शब्दस्य एव प्रवृत्तिः प्रयोगे च अस्य कस्यचित् अर्थस्य सूचकः भवति यतः सर्वः व्यवहारः केवलं शब्दाधारितः भवति।

अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एवनिबन्धनम्।

तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृतो॥ वाक्यपदीयम्^{१.१३}

शब्दस्य निरन्तरतापक्षे द्वे प्रकारे परिस्थितयः सम्भवन्ति। प्रथमः तर्कः यः दातुं शक्यते स शब्दः आकाशस्य विशेषणः इति। आकाशः शाश्वतः भवेत् तर्हि तस्य गुणसत्यमपि शाश्वतं भविष्यति। यदि अर्थे तादात्म्यं कल्पयामः तर्हि शब्दस्य निरन्तरता चेत् अर्थस्य निरन्तरता स्वयमेव सिद्धाः भवतिः।

अस्मात् दृष्ट्या यदा शब्दस्यनियमितरूपेण प्रयोगः भवति तदा तस्य अर्थस्य अवगमनाय महत्वं भवति। अपरपक्षे वैशेषिकानुयायिनः शब्दस्य अनित्यतां स्वीकृत्य तस्य उपयोगितायाः न्यूनीकरणे पक्षपातं कूर्वन्ति।

न केवलं शब्दानां महत्त्वम्। अपि तु अर्थस्य महत्त्वमपि महत्त्वपूर्णम् अस्ति। शब्दानां किमपि उपयोगः न भवति यदि ते कस्यचित् व्यक्तिस्य विचारान् भावानां च न प्रकटयन्ति। शब्दस्य महत्वं तस्यार्थस्य वा व्यञ्जनस्य वा भवति। अर्थस्य महत्वं च शब्दस्य कारणेन भवति। अतः अर्थावगमे शब्दस्य महत्वमर्थावगमे विशेषणम्। अर्थस्यव्याञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता। काव्यप्रकाशः^{३.२३} इति।

शब्दबोध्यो-व्यनक्त्यार्थं शब्दोप्यार्थाश्चयः। साहित्यिकदर्पणः। २.१८ अतएव अर्थः शब्दस्य पुष्पफलं च उच्यते। उपर्युक्तभ्यां न केवलं शब्दस्य महत्त्वम् अपि तु अर्थस्य अपि समानं महत्त्वम् अस्ति।^२

मीमांसकाः अर्थसम्बन्धशक्तिभेदरूपं मन्यन्ते। शब्दार्थयोः परस्परं अर्थसम्बन्धं स्वीकृत्य अस्य सम्बन्धस्य स्वभाविकतां वदन्ति^३। न्यायदर्शनानुसारं स्थिति-द्रव्ययोः सम्बन्धः शक्तिः इति मन्तव्यः। कश्चित् शब्दः कस्मिंश्चित् अर्थं बोधयेत्, ईश्वरस्य इच्छारूपः अयं संकेतः शक्तिः एव। देवदत्तः^३ देवदत्त इत्यादिषु आधुनिकनिर्देशितेषु श्लोकेषु ईश्वरस्य इच्छारूपचिह्नस्य अभावात्। केवलं इच्छायाः संकेत रूपत्वेन विचारः आवश्यकः भवति।^४

Correspondence:

ममतासिं

अनुसन्धानी,

राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

तिरुपति

नैयायिकः जयन्तभट्टः शब्दार्थे वाच्य-वाचकानां च निर्धारणसंकेतः स्वीकुर्वन्ति।^५ यदि शब्दार्थयोः सम्बन्धः नास्ति तर्हि जनव्यवहारः न भविष्यति इति वैशेषिकैः अपि स्वीकृतम् । अतः नैयायिकाः इव “सामयिकः शब्दार्थः प्रत्ययः” इति उक्त्वा तेषां सामकलं शब्दार्थे सामयिक सम्बन्धः स्वीकृतम् । यस्य तात्पर्यः-“अस्य शब्दस्य अयं अर्थः” इति।^६

व्याकरणविदां मते शब्दार्थयोः नित्यः सम्बन्धः भवति। आचार्य भर्तृहरिः “सम्बन्धः समावस्थितः” इति प्रकृत्यसिद्धं शब्दार्थ-सम्बन्धं स्वीकृतवान्। एतान् निर्दिश्य वाक्यपदीयभाष्यकारेण शब्देन नियतार्थस्य भावः स्वाकृतः। इन्द्रियाणां स्वविषयानुपलब्धसामर्थ्यं स्वभाविकी भवति। आचार्यभर्तृहरिणा बोधजनकता रूपयोग्यता भाव शक्तिरिति मन्यते।^७

नागेशभट्टेन अर्थशब्दे वक्ता-पाठक -भावनारूपस्य शक्तिः विचारितः अस्ति ।

तेषां तादात्म्यम् अपि अस्याः शक्तस्य सूचकत्वेन स्वीकृतम् अस्ति। न्याय दर्शनाभि मते -शक्तिरूपव्याकरणानि ग्राह्यानि न भवन्ति। नागेशभट्टेन तस्मिन् बहव दोषाः प्रकाशयित्वा तस्य खण्डनं च कृतमस्ति।^८ तत्र वैयाकरणानां मीमांसकाणां च सामर्थ्यं रूपेण एकता वर्तते। यत् शक्तिरूपं व्याकरणविदः स्वर-स्वरूपं मन्यन्ते, तस्य समर्थनं मिमांसा - दर्शने अपि उपलभ्यते। अर्थसम्बन्धस्य निरन्तरता अपि उभयदर्शनेषु स्वीकृता अस्ति। नियमित प्रकृत सम्बन्धं विना सूचितार्थस्य दुर्बोधत्वात् अर्थशास्त्रे सम्बन्धः पूर्वमेव स्वीकृतः।^९

उपर्युक्तविषये समीपतः अवलोकेन स्पष्टं भवति यत् अर्थसम्बन्धस्य विचारः आवश्यकः अस्ति। अर्थपठनशक्तिः शब्दे निहितः, पठनरूपशक्तिः च शब्दे निहितः। यदि तयोः सम्बन्धः न विचार्यते तर्हि कर्तृविषयोः सम्बन्धः नित्यं न तिष्ठति। प्रत्येकं शब्दात् प्रत्येकं अर्थः प्रादुर्भावितुं आरभेत। अर्थशास्त्रे संकेतात्सम्बन्धज्ञानं कल्पयते। प्रायः सार्वजनिकव्यवहारे दृष्टं यत् मातुः पुत्रस्य च सहसम्बन्धस्य ज्ञानं सा तस्या माता, सः तस्याः पुत्रः इति सूचकैः सम्भवति। आध्यात्मिकदृष्ट्या यत् स्थाननिरन्तरता स्वाभाविकता च तत् व्यावहारिकदृष्ट्या सूचनस्थानं मन्यते। तेषां मते एकदा संकेतद्वारा व्यवहारिकज्ञानं प्राप्नोति चेत् नियमितसम्बन्धानां आवश्यकता नास्ति। अतः तेषां मतं सम्यक् नास्ति। नित्यसम्बन्धं विना चिह्नस्य आरम्भः कर्तुं न शक्यते। एतौ परस्परं आश्रितौ। अस्मात् सम्बन्धात् एव संकेतस्य आरम्भः विचार्यते संकेतेन सह सम्बन्धस्य ज्ञानं च स्वीक्रियते।

नैयायिकवैशेषिकयोः मते शब्दार्थयोः प्रतीकात्सकः सम्बन्धः विचारितः अस्ति।^{१०} यदर्थः शब्दः प्रयुज्यते सः तस्य सूचितः अर्थः। एतत् प्रतिकं किमर्थं सूचयति? अस्मिन् विषये विविधाः अवधारणाः सन्ति। क्वचित् शब्दः चिह्नद्वारा नामार्थं ज्ञापयति, कदाचित् जातिं, कदाचित् कर्म, कदाचित् गुणं च बोधयति। किन्तु शब्दस्य एकैकार्थमेव अभिप्रेतमिति निश्चितम्। किं अर्थं ज्ञापयति इति विषये संक्षेपेण चर्चा कृतमस्ति।

न्यायदर्शने शब्देन यः अर्थः बोधयति सः तस्य अर्थस्य सूचकः भवति। तेषां मते क्षीरार्थं शोषणसाधनं केवलमेकगौः भवितुमर्हति न तु सर्वे गवयः। अतः गोशब्दनिर्देशः गोव्यक्तिः अर्थात् शब्दोच्चारणे प्रथमतया व्यक्तिरूपार्थं भावं ददाति, किन्तु अनन्त्यकादिदोषोदयात् प्राचिन नैयायिक व्यक्तिः, जाति विशिष्टं संकेत-ग्रहः इति स्वीकुर्वन्ति।

मिमांसकाः जातिसूचकग्रहः स्वीकुर्वन्ति। सर्वगोवाचकः गौ इति उच्चारणं गोत्वा जातिः सर्वासु गोषु सामान्यः। अस्मिन् विषये नैयायिकमते सह-असहमतः अस्ति कितर्थं चेत् संकेते जातिग्रहणं भवति चेत् व्यक्तेः बोधं लक्षणाक्षेपे च उत्पन्नं भवति। बौद्धदार्शनिकाः संकेताश्रयाः “अपोहाः”^{११} इति मन्यन्ते। गो शब्दः उच्चारण मात्रे इति गवादिपशुव्यतिरिक्तं किमपि भिन्नं सूचयति। अतः तेषां मते अपोहः इति शब्दार्थः। महाभाष्यकार पतञ्जलेः “चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः” इति वचनस्य अनुसरणं कृत्वा शब्द शास्त्राणि व्यक्तेः संकेतग्रहं खण्डनकृत्वा व्यक्तेः उपाधि- जाति- गुण- कर्म-क्रिया इति स्वीकुर्वन्ति।

गदाधरभट्टाचार्येण संकेतो लक्षणा चार्थ पदवृत्ति इति शक्तिवादे उक्तं। अत्र संकेत नाम शक्तिः भवति। तर्हि शाब्दबोधे – पदज्ञानंतु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः।

शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी।।^{१२}

यथा-गङ्गाया तीरः इत्यत्र गङ्गा पदात् शक्ति रूपवृत्त्या गङ्गाजलप्रवाह, किन्तु ‘गङ्गायं घोषः’ इत्यत्र च लक्षणारूप-वृत्त्या तीरपदार्थ उपस्थाप्यते। सा लक्षणा शब्दस्य वृत्ति विशेषः भवति। तर्हि भट्टपादेन ‘लक्षणापि शब्दवृत्ति’^{१३} इति लक्षणा स्वरूपं उक्तम्। अत्रे पद पदार्थयोः सम्बन्धः वृत्तिरिति ज्ञायते। सा च वृत्ति द्विविधाः - शक्तिवत् लक्षणापि शब्दनिरूपितः अर्थस्मारकः सम्बन्धविशेषः, यथा शक्तिरूप सम्बन्ध ज्ञानं भवति पदार्थस्य उपस्थापक।

तर्हि लक्षणाव्यावृत्तिः अत्रे एव अवश्यम् स्वीकरणीया। सा च लक्षणाः भवति शक्य सम्बन्धरूपा यथा गङ्गापदस्य भागिरथि

जलप्रवाहरूपः अर्थः भवति शक्यार्थः। कारिकावल्याम् एतस्य शक्यार्थस्य अर्थान्तरे सम्बन्ध एव लक्षणा उक्तं च। लक्षणा त्रिविधा- १.जहल्लक्षणा, २.अजहल्लक्षणा, ३.जहदजहल्लक्षणा।

लक्षणाया हेतु इत्यत्र मुख्यार्थस्य लक्ष्यार्थस्य च विशेषः सम्बन्धः वर्तते। गौतमस्य मते तादृशाः दश सम्बन्धाः सन्ति, यस्मात् कारणात् प्रतिपत्ति प्रवृत्ति इत्यस्य आरोपं करोति।

साहित्य शास्त्रे अन्वयानुपपत्ति अथवा तात्पर्यानुपपत्ति यत्र भवति तत्र मुख्यार्थापेक्षया अन्य कोऽपि अर्थः दृश्यते। तत्र लक्षणा वृत्तिः मन्यन्ते। लक्षणे मुख्यार्थ बोधः, मुख्यार्थ योगः तथा रूढि अथवा प्रयोजने त्रिणी हेतुः मन्यन्ते। यथा-

मुख्यार्थ बोध तद्गो रूढितोऽथ प्रयोजनात्।

अन्याडर्था लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया॥

महाभाष्यकारः पतञ्जलिः तात्स्थ्य, ताद्वर्म्य, सामीप्य एवं सहचरणा एतेचत्वारस्य सम्बन्धाः लक्षणाः हेतुं कारणं भवति। एताषां चतुर्णां सम्बन्धानां कारणात् शब्दस्य प्रवृत्ति निवृत्तिस्य आरोपित व्यवहारेण अन्यार्थः प्रतीयते।

उपसंहारः-एवं प्रकारेण सर्वेषु शास्त्रेषु दर्शनेषु च शब्द शक्ति लक्षणा विषया प्रस्तुतः अस्ति। अत्रे सम्यवैषम्ये बहुनि मतानि उपलभ्यन्ते। परन्तु तेषां सर्वेषां अत्रे प्रतिपादनार्थं प्रमुखशब्दानां उदाहरण पुरःसरं प्रतिपादनं मया कृतम्।

सन्दर्भग्रन्थाः -

- १.वाक्य प्रदीप-२-३१, भर्तृहरि विरचितः, प्रकाशकः-मन्दाकिन संस्कृत विद्वत्परिषद, दिल्ली-110007.
- २.महाभाष्य-१-१-४३,
- ३.शक्तिवादः-पृ-७-गदाधरभट्टाचार्य प्रणीतः, प्रकाशकः-चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, विद्याविलासप्रेस, गोपालमन्दिरके उत्तर फाटक, बनारस सिटी।
- ४.न्यायसिद्धान्त मुक्तावली-पृ-२९५, श्री विश्वनाथपञ्चानन भट्टाचार्य- विरचितः,
- ५.न्यायमञ्जरी- पृ-१४२, हिन्दी भषानुवादकः-पण्डित आनन्द झा न्यायाचार्यः, प्रकाशकः- कामेश्वर-सिंह- दरभंगा-संस्कृत- विश्व-विद्यालयः कामेश्वरनगरम् दरभंगा-846004 (बिहार)।
- ६.वैशेषिक सूत्र-७-२-२० चन्दानन्दविरचित प्राचीनया वृत्त्या समलंकृत कणादप्रणीतं, University Publications Sales

Unit Near Palace Gate Palace Road Baroda.

७.वा.प.-3/3/39

८.वै.सि.ल.शक्तिनिरूपणम्-पृ-२६

९.महाभाष्य,उद्योतटिका-पृ-३

१०.न्यायसूत्र-2/1/54/55/90

११.तत्त्वचिन्तामणि,पृ-५७८

१२.व्युत्पत्तिवादः गदाधरभट्टाचार्य प्रणीतः -भारतीय विद्वा प्रकाशन भारतीय वाद्वा प्रकाशन -वारणसी (भारत)- दील्ली।

१३.न्यायरत्नाकर का - ३६-३७पृ-367